

СЕМАНТЫЧНАЯ ФУНКЦЫЯ АДРАСАТА І ЯЕ ФАРМАЛЬНАЕ ВЫРАЖЭННЕ ў РУСКАЙ І НЯМЕЦКАЙ МОВАХ

Якая прымета адрасата з'яўляецца найбольш значнай для яго выдзялення? Удзел у выкананні дзеяння і абавязковая адушаўлёнасць (Ю. Д. Апресян¹)? Выражэнне давальным склонам, які найбольш дакладна перадае семантыку адрасатнасці (Ч. Філмар²)? Залежнасць ад суб'екта і аб'екта, становішча трэцяга ў адрасатнай сітуацыі (Л. Тэн'ер³)?.. Цяжка выбраць якую-небудзь адну абавязковую якасць адрасата, але калі абгульніць іх, можна даць наступнае азначэнне: адрасат — гэта актанта, што вызначае адушаўлёную істоту, на якую арыентавана дзеянне і якая яго ўспрымае.

Адрасата можна апісаць пры дапамозе шасці семантычных прымет: адушаўлёнасці, канкрэтнасці/абстрактнасці, асабовасці/неасабовасці, прадметнасці/непрадметнасці, анафарычнасці/неанафарычнасці, агульнасці/неагульнасці. Адушаўлёнасць як абавязковая семантычная прымета адрасата вызначаецца асаблівым становішчам дадзенага актанта ў адрасатнай сітуацыі. Адрасат, як і суб'ект, мае непасрэдныя адносіны да дзеяння, удзельнічае ў яго ажыццяўленні. Функцыя адрасата ў сказе — успрыманне дзеяння. І калі ў адрасатнай сітуацыі суб'ект з'яўляецца выканаўцам дзеяння, то адрасат каўзіруе яго выкананне. Акрамя адушаўлёнасці, канкрэтнасці і анафарычнасці таксама з'яўляюцца абавязковымі прыметамі адрасата; адмаўленне іх указвае на меншую ступень праяўлення прыметы, а не на яе поўную адсутнасць, як гэта мае месца ў адносінах да іншых семантэм. Прычым анафарычнасць абазначае не толькі выражэнне адрасата займеннікам, але, у першую чаргу, суадносіны адрасата з іншымі актантамі: адрасат і суб'ект папярэдний і наступнай сітуацыі, як правіла, тоесны. Напрыклад: *Er gab dem jungen Mann etwas wie eine Antwort auf seine tief erlebte Bemerkung...* — *Он что-то сказал молодому человеку в ответ на его прочувствованное замечание...* (Т. Ман). *Александра Андреевна была нездорова, и Козлов отослал ей стихи (У. Афанасьев)*. Адрасатны актанта, як і належыць анафарычнаму элементу, указвае на суб'ект іншай сітуацыі. Дзякуючы гэтай якасці, адрасат з'яўляецца сувязным звязном некалькіх сітуацый, без яго немагчыма ажыццяўленне адрасатнага дзеяння. Ад семантычных прымет шмат у чым залежаць паводзіны адрасата, яго актыўнасць або пасіўнасць у адрасатнай сітуацыі.

Катэгорыя актыўнасці/пасіўнасці вызначае адносіны актантаў да прэдыката. Той актанта з'яўляецца больш актыўным, ад якога ў большай ступені залежыць ажыццяўленне дзеяння. Гэта такія актанта, як суб'ект, адрасат і інш. Актанта, ад якога ў меншай ступені залежыць ажыццяўленне дзеяння, характарызуецца пасіўнасцю. Такія актанта могуць быць аб'ект, інструмент і г. д.

Катэгорыя актыўнасці/пасіўнасці не знаходзіць прамога выражэння ў сказе на рускай і нямецкай мовах. Гэта «скрытая катэгорыя», па словах Б.-Л. Уорфа. Яна праяўляецца праз іншыя катэгорыі, у адрасатнай сітуацыі — праз катэгорыі адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, стану і склону. Для нямецкай мовы, акрамя названых, характэрна яшчэ і катэгорыя вызначанасці/нявызначанасці, якая знаходзіць выражэнне на ўсіх моўных узроўнях і ўплывае таксама на актыўнасць адрасата.

Пры дапамозе дадзенай катэгорыі найбольш дакладна можна апісаць узаемаадносіны актантаў у адрасатнай сітуацыі. Адрасат разам з суб'ектам удзельнічае ў ажыццяўленні дзеяння, але ролі ў іх розныя: калі суб'ект выконвае дзеянне, то адрасат яго ўспрымае. Адрасат і суб'ект суадносяцца адзін з адным па прымеце актыўнасці: суб'ект больш актыўны, а адрасат больш пасіўны. Дзеянне ў сказе накіравана адначасова на аб'ект і адрасата. Але калі аб'ект «закранаецца» дзеяннем і можа быць пераўтвораны ў

выніку яго, то адрасат «карэкціруе» кірунак дзеяння, з'яўляецца арыенцірам. Адрасат суадносіцца з аб'ектам па прымеце пасіўнасці: аб'екту ўласціва большая ступень пасіўнасці, адрасат больш актыўны, чым аб'ект.

Ступень актыўнасці адрасата залежыць ад многіх фактараў: па-першае, ад набору семантэм, па-другое, ад віду адрасатнай сітуацыі, па-трэцяе, ад актыўнасці суб'екта. Прычым патрэбна адзначыць, што суб'ект і адрасат асабістым чынам «дзяляць» паміж сабой актыўнасць; манапольнае права на актыўнасць гэтых двух актантаў з'яўляецца прычынай поўнай пасіўнасці аб'екта.

У адрасатнай сітуацыі аб'ект заўсёды семантычна зададзены: ён абазначае прадмет, паведамленне або эмоцыі. Узаемаабумоўленасць семантыкі прэдыката і аб'екта дазваляе выдзеліць некалькі відаў адрасатнай сітуацыі. Гэта перш-наперш сітуацыі прыналежнасці і інфарматыўнасці.

Для сітуацыі прыналежнасці характэрна пераразмеркаванне адносін пасесіўнасці паміж суб'ектам і адрасатам. У залежнасці ад прыроды аб'екта выдзяляюць два віды пасесіўнасці — знешнюю: *Ich gebe ihm die Schuhe.* — Я отдаю ему ботинки (Э.-М. Рэмарк) і унутраную: *Er arbeitete stumm, abgeschlossen, unsichtbar und voller Verachtung für jene Kleinen...* Он работал молча, замкнуто, неприметно для чужого глаза, полный презрения к малым сим... (Т. Ман). У сітуацыі інфарматыўнасці адрасату перадаецца паведамленне (інфармацыя): *«Geht nicht anders», sagt er bedauerlich zu ihm.* — «Ничего не поделаешь», — говорит он ему с сожалением (Э.-М. Рэмарк). Сітуацыі прыналежнасці і інфарматыўнасці з'яўляюцца тыповымі адрасатнымі сітуацыямі. У іх адрасат і суб'ект раўнапраўны і адрозніваюцца толькі функцыяй у сказе. Маючы шмат у чым аднолькавыя семантычныя прыметы і ўдзельнічаючы ў ажыццяўленні дзеяння, суб'ект і адрасат у тыповых сітуацыях могуць лёгка ўзаемазамяняцца. У залежнасці ад гэтага адрасатнае дзеянне (як у адказ) часцей за ўсё не знаходзіць выражэння ў сказе, і на ўзроўні павярхоўнага сінтаксіса адбіваецца толькі асноўнае дзеянне.

Для тыповых адрасатных сітуацый характэрна самастойнае прадстаўленне аб'екта на павярхоўным моўным узроўні. Аб'ект у сітуацыях прыналежнасці і інфарматыўнасці ніколі не зліваецца з прэдыкатам або іншымі актантамі. У тыповых сітуацыях спосабы выражэння адрасата больш багатыя і разнастайныя, чым у нетыповых (перыферычных). Гэта абумоўлена наступнай заканамернасцю: «...чым больш тыповая дадзеная лексема для дадзенай функцыянальна-сінтаксічнай пазіцыі, г. зн. чым больш дакладна яна адпавядае яе няжорсткім семантычным запатрабаванням, тым больш свабодна яна ў выбары формы, тым лягчэй дапускае марфалагічна «слабае» (нетыповае) выражэнне дадзенай пазіцыі» (Б. Ю. Норман⁴). Такая ж заканамернасць мае месца ў структуры тэксту і выяўляецца ў выбары сітуацый. Таму тыповыя адрасатныя сітуацыі не заўсёды знаходзяць выражэнне на ўзроўні павярхоўных структур. Напрыклад: *Das Wasser wird gleich kochen, und hier sind Papyros.* — Чайник уже закипает, и вот вам папиросы (Т. Ман).

Асаблівае становішча мае сітуацыя этыкету, якая аб'ядноўвае некалькі адрасатных сітуацый розных відаў. Напрыклад: *Ich gehe ins Schlafzimmer, gebe meiner Mutter die Hand.* — Я иду в спальню, протягиваю матери руку (Э.-М. Рэмарк). У гэтым прыкладзе ёсць асаблівасці ўсіх адрасатных сітуацый, аднак наяўна дамінуе сітуацыя прыналежнасці як са знешняй (на гэта ўказвае дзеяслоў са значэннем «даваць»), так і з унутранай (праяўленне пачуццяў) пасесіўнасцю.

Адрасатны актанта не толькі выкарыстоўваецца ў тыповых, найбольш спрыяльных для яго ўмовах, але ў рускіх і нямецкіх тэкстах часта сустракаецца з'ява нейтралізацыі адрасата. «Нейтралізацыяй звычайна называецца такая змена моўнай адзінкі А, якая адбываецца ў адпаведных умовах, у выніку чаго яна перастае адрознівацца, прынамсі па некаторых прыме-

тах, ад іншай моўнай адзінкі С, якая мае агульныя з А прыметы» (Ю. Д. Абрэсян). Нейтралізацыя адрасата адбываецца двума спосабамі: 1) збліжэннем з суб'ектам і 2) шляхам збліжэння з аб'ектам.

Нейтралізацыя слабай ступені мае адносіны да праяўлення катэгорыі актыўнасці/пасіўнасці і адлюстроўваецца ў нетыповых адрасатных сітуацыях каўзацыі і накіраванасці. У сітуацыі каўзацыі адрасат часткова ажыццяўляе функцыю суб'екта і становіцца выканаўцам асноўнага дзеяння. Напрыклад: *Отец диктовал дочери письмо. — Der Vater diktierte einen Brief der Tochter.*

У сітуацыі накіраванасці адрасат збліжаецца з аб'ектам, што прыводзіць да іх аб'яднання ў адным актанце і да знікнення аб'екта як самастойнай семантычнай функцыі ў гэтым відзе сітуацый. Цяпер адрасат адрозніваецца ад аб'екта толькі адушаўлёнасцю, якая гарантуе ўспрымання дзеяння адрасатам і яго магчымасць стаць суб'ектам. Параўнаем ужыванне аб'екта і адрасата ў сказе: *Ich fuhr herum, zuerst ihr zu, die so grell diesen Gruß schrie, als brähe ihr Feuer aus dem Heib, und dann zur Tür. — Я круто повернулся сначала к ней, так пронзительно крикнувшей эти слова, точно пламя вывалось из нее, а потом к входной двери (С. Цвэйг).* У гэтым прыкладзе ілюструецца здольнасць адрасата лёгка пераходзіць у суб'ект, што немагчыма для аб'екта.

Прэдыкат у сітуацыі накіраванасці мае, як правільна зазначыла Э. К. Бяднягіна⁵, двайную арыентацыю: на адрасата і на лакатыў. Але не заўсёды двайная арыентацыя дзеясловаў руху рэалізуецца ў двух дадзеных актантах. Часта адрасат і лакатыў аб'ядноўваюцца ў адзін актанта, як правіла адрасат, а месца дзеяння толькі падразумяваецца (там, дзе знаходзіцца адрасат). Напрыклад: *И вот у нее хватило смелости подойти в маске к королеве. — Sie war so kühn, in ihrer Maske zur Königin zu gehen (Ю. Дамброўскі).* Пры гэтым аб'яднанне адрасата і аб'екта, з аднаго боку, і адрасата і лакатыва — з другога, — розныя з'явы. У першым выпадку адрасат набывае прыметы аб'екта: становіцца менш актыўным, не з'яўляецца непасрэдна каўзатарам дзеяння, г. зн. перад намі нейтралізаваны актанта. У другім выпадку адрасат не зліваецца з лакатывам — у сітуацыі накіраванасці ён толькі ўказвае на прысутнасць лакатыва.

Як гаварылася вышэй, у нетыповых сітуацыях нейтралізацыя адрасата мае адносіны да праяўлення катэгорыі актыўнасці/пасіўнасці, у той час, як высокая ступень нейтралізацыі адрасатнага актанта праяўляецца ў частковай змене або семантычных прымет адрасата, або фармальных, а часам і тых, і іншых. Такім чынам, усе віды нейтралізацыі адрасата на дадзеным этапе можна падзяліць на тры групы. Разгледзім больш падрабязна кожную з іх.

Першую групу складае нейтралізацыя адрасата за кошт частковай змены семантэм. Такія семантычныя прыметы адрасата, як адушаўлёнасць, канкрэтнасць і анафарычнасць, заўсёды прысутнічаюць у адрасатнай сітуацыі ў большай ці меншай ступені. А для семантэм «асабовасць», «прадметнасць» і «агульнасць» характэрна дваякае праяўленне ў адрасатнай сітуацыі — са знакам «плюс» або са знакам «мінус». Нейтралізацыя адрасата праходзіць пры змене абавязковых семантычных прымет (адушаўлёнасці, канкрэтнасці і анафарычнасці), таму што іх адмаўленне ўказвае на прыстасаванне нетыповага, нейтралізаванага актанта да жорсткіх умоў адрасатнай сітуацыі па гэтых прыметах.

Для другой групы нейтралізацыі адрасата характэрны фармальныя змены, якія адносяцца ў асноўным да склонавага выражэння: нейтралізаваны адрасат афармляецца не давальным склонам, а часцей за ўсё родным з прыназоўнікам «для» у рускай мове і Akkusativ'ам з рознымі прыназоўнікамі ў нямецкай.

Трэцюю групу нейтралізацыі складаюць адрасаты, для якіх характэрны змены і ў семантычнай структуры, і ў павярхоўнай. Гэта наступныя змены:

а) розгортванне формы выражэння прэдыката, пры якім аб'ект пачынае выконваць функцыю адрасата: *Он послал приглашение Павлу. — Er erging eine Einladung Paul lassen;*

б) змены канфігурацыі актантаў у адрасатнай сітуацыі пры дзеясловах-канверсівах (адрасат «перасоўваецца» на месца суб'екта): *Jeder erhält fast einen Viertelkäse. — Каждый получает почти по четверть головки (Э.-М. Рэмарк);*

в) перасячэнне бенефактыўнай сітуацыі і адрасатнай сітуацыі прыналежнасці і выражэнне на павярхоўным моўным узроўні бенефактыўнай сітуацыі: *Dafür hat er dann seine Vorteile. — За это он получает свою долю (Э.-М. Рэмарк);*

г) аб'яднанне адрасата і лакатыва — аднаўзроўненасць і двухузроўненасць (расшчапленне аднаго з паказаных актантаў і выдзяленне з яго другога актанта на наступным узроўні) дадзенай з'явы: *Мэри смотрела ей в глаза. — Mary sah ihr in die Augen (Ю. Дамброўскі). Прошу тебя, сведи меня к Давыдовым! (У. Афанасьёў).*

Пры супастаўленні семантычнай функцыі адрасата ў рускай і нямецкай мовах выяўляецца значнае падабенства і адзначаецца некаторая розніца ва ўжыванні дадзенага актанта, што выклікана больш шырокім прадстаўленнем нейтралізаванага адрасата ў нямецкай мове. Тут часцей, чым у рускай, выкарыстоўваюцца сказы, у якіх не назіраецца прамая адпаведнасць глыбіннай структуры паверхневай, г. зн. глыбінная структура пераходзіць на ўзровень паверхневага сінтаксісу з дапамогай нетыповых для яе актантаў сродкаў. Гэта праяўляецца ў наступным.

1. У нямецкай мове часцей, чым у рускай, замест адрасатнай сітуацыі выкарыстоўваецца бенефактыўная, у якой гаворыцца аб прыналежнасці прадмета суб'екту або адрасату. У процілегласць гэтаму адрасатная сітуацыя прыналежнасці паведамляе аб пераразмеркаванні адносін пасесіўнасці паміж суб'ектам і адрасатам, а інфармацыя аб авалоданні прадметам выходзіць за рамкі асноўнай адрасатнай сітуацыі. Напрыклад: *Fast jeder hat ein paar Briefe und Zeitungen. — Почти каждый получил по несколько писем и газет (Э.-М. Рэмарк).* Больш частае ўжыванне бенефактыўнай сітуацыі ў нямецкай мове звязана з шырокім ужываннем дзеяслова «haben»; ён замяняе дзеяслоў, які ўказвае на адрасатнае дзеянне.

2. Пры расшчапленні лакатыва ў адрасатнай сітуацыі накіраванасці ў нямецкай мове аддаецца перавага прыналежнаму займенніку, у той час як у рускай адрасат выражаецца асабовым або зваротным займеннікам з прыназоўнікам «к», або без прыназоўніка, г. зн. найбольш тыповым спосабам. Напрыклад: *Dann ging er auf sein Zimmer. — Он поднялся к себе в номер (Т. Ман).*

3. У прысубстантыўных пазіцыях эматыўнай сітуацыі ў нямецкай мове замест адрасатнага давальнага склону выкарыстоўваюцца яго розныя варыянты, часцей за ўсё Akkusativ з назоўнікам. Напрыклад: *Tjaden hat eine Hauptwut auf Himmelstoß. — К Химмельштосу Тьяден питает особую ненависть (Э.-М. Рэмарк). Вместе с тем ее гневное чувство к Иохиму улеглось окончательно. — Zugleich hatte sich ihr zorniges Gefühl gegen Jochim gänzlich gelegt (У. Караленка). Wir haben alles Gefühl füreinander verloren. — Мы утратили всякое чувство близости друг к другу (Э.-М. Рэмарк).* Выкарыстанне такіх канструкцый зацягвае адрасатную семантыку.

4. Кожны пяты адрасат у нямецкай мове мае нетыповае склонавае афармленне, у рускай такі адрасат сустракаецца ў тры разы радзей (агульны працэнт нейтралізацыі адрасата ў нямецкай мове — 21,3, а ў рускай — 6,6).

Такім чынам, адрасат выконвае функцыю ўспрымання дзеяння, з'яўляецца яго каўзатарам. Ён анафарычны, таму што ўказвае на суб'ект папярэдняй і/або наступнай сітуацыі. Па фармальным прыметам адрасат бліжэй да аб'екта, а па семантычным — да суб'екта. Адрасат — гэта аб'ект у шырокім разуменні, які ўдзельнічае ў ажыццяўленні дзеяння, актыўна

рэагуе на яго, і таму імкнецца стаць суб'ектам. Складанае перапляценне прымет суб'екта і аб'екта дае адрасатны актант, які з'яўляецца адным з асноўных элементаў глыбіннай структуры сказа.

¹ Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. М., 1974. С. 127, 158.

² Филлмор Ч. //Новое в зарубежной лингвистике. М., 1961. Вып. 10. С. 405.

³ Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988. С. 124.

⁴ Норман Б. Ю. Грамматика говорящего. СПб., 1994. С. 163—164.

⁵ Беднягина Э. К. //Ученые записки. Т. 244. Иностранные языки. Вып. 22. Немецкий язык. М., 1971. С. 9.

І. К. GERMANOVICH

І. А. КІСЯЛЁЎ ЯК МОВАЗНАВЕЦ

Вядомы беларускі мовазнавец Ігар Аляксеевіч Кісялёў нарадзіўся 17 сакавіка 1928 года ў горадзе Рагачове Гомельскай вобласці ў сям'і настаўнікаў. З 1930 па 1939 год сям'я жыла ў вёсцы Самахвалавічы Мінскага раёна, потым у Чырвоным Урочышчы пад Мінскам, калі ж пачалася Вялікая Айчынная вайна, эвакуіравалася ў Кавялкінскі раён Мардоўскай АССР. Пасля вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў вярнулася на радзіму і пасялілася ў Мінску. Тут І. А. Кісялёў у 1949 годзе скончыў сярэднюю школу і паступіў на філалагічны факультэт Мінскага дзяржаўнага педагогічнага інстытута імя М. Горкага. Скончыўшы інстытут, выкладаў рускую мову і літаратуру ў Худавецкай сярэдняй школе Крупскага раёна Мінскай вобласці, затым чатыры гады ў Пінскім педвучылішчы. У 1959 годзе пераехаў у Мінск, некаторы час быў інспектарам Заводскага раённага аддзела народнай асветы, а ў 1963 паступіў у аспірантуру па спецыяльнасці «руская мова» пры Мінскім дзяржаўным педагогічным інстытуце імя М. Горкага. З гэтым інстытутам было звязана ўсё яго далейшае жыццё. Пасля аспірантуры ён працаваў асістэнтам, старшым выкладчыкам, з 1970 года — дацэнтам, з 1979 — прафесарам кафедры рускай мовы факультэта педагогікі і методыкі пачатковага навучання, дзесяць гадоў (1983—1993) загадваў ёю. У 1966 годзе абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму «Указальныя часціцы ў рускай і беларускай мовах», у 1978 — доктарскую на тэму «Часціцы ў сучасных усходнеславянскіх мовах». Памёр 2 кастрычніка 1994 года.

І. А. Кісялёў з'яўляецца аўтарам звыш 50 навуковых публікацый. Галоўнымі аб'ектамі яго даследаванняў былі граматыка і фразеалогія ўсходнеславянскіх моў.

У 1976 годзе выйшла з друку манаграфія І. А. Кісялёва «Частицы в восточнославянских языках». Часціцам як лексіка-граматычнаму класу слоў прысвечана многа навуковых прац, асабліва ў пасляваенны перыяд. Аднак у гэтых працах разглядаліся толькі асобныя разрады часціц або асобныя аспекты праблемы, прычым пераважна на матэрыяле якой-небудзь адной усходнеславянскай мовы. Манаграфія І. А. Кісялёва была першым абагульняючым даследаваннем усіх часціц рускай, беларускай і ўкраінскай моў у параўнальна-супастаўляльным плане.

Ва «Уводзінах» выкладзены арыгінальны погляд на моўную прыроду часціц. Аўтар лічыць, што часціцам уласціва лексічная знамянальнасць, але яна бывае трох узроўняў — вышэйшага, сярэдняга і ніжэйшага. Узровень лексічнай знамянальнасці адной і той жа часціцы не пастаянны і цалкам залежыць ад яе ролі ў сказе. З'яўляючыся неабходным кампанентам сінтаксічнай канструкцыі, выяўляючы незалежнае ад іншых слоў значэнне і выступаючы ў функцыі асобнага члена сказа, часціца мае вышэйшы ўзровень лексічнай знамянальнасці і набліжаецца да слоў самастойных, а пры поўнай адсутнасці ўсіх гэтых прымет — ніжэйшы ўзровень лексічнай знамянальнасці і змыкаецца са словамі службовымі. Час-